

स्त्रीमनातील उत्कट भावनांचा आविष्कार : अंगाईगीते

प्रा. डॉ. मानसी दशरथ जगदाळे

मराठी विभागप्रमुख,
आदर्श कॉलेज, विटा.
ता. खानापूर जि. सांगली

“लोकसाहित्यात स्त्री गीतांची संख्या खूप मोठ्या प्रमाणात दिसते. पूर्वी स्त्रीच्या वाट्याला येणारे दुःख किंवा पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये तिचे स्थान दुय्यम असल्यामुळे ती आपल्या भावनांचा आविष्कार अशा लोकगीतांमधून करते त्यामध्ये स्त्रियांची विधीगीते, भोंडल्याची, हादग्याची व गौराईची गीते, खेळ-नृत्यगीते, डोहाळे, अंगाईगीते किंवा भक्तीगीते म्हटली जात. लोकगीते हे एका मनाची निर्मिती नसून त्यामध्ये अनेकांचा समावेश असतो लोकांच्या सामुहिक जाणिवेचा आविष्कार लोकगीतातून होत असल्यामुळे त्यातून लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते”^१

मुलांचे संगोपन आणि त्यांच्या विषयीचा वत्सलभाव हा स्त्री गीतांमध्ये महत्त्वाचा विषय असतो. मुलांना न्हाऊ-माखू घालताना, दूध पाजताना, झोपवताना स्त्रिया अंगाईगीते म्हणतात. ही गीते बरीचशी बाळाबरोबर बोलल्यासारखी, संवाद केल्यासारखी असतात.

बाळाला दूध देणारी गाय बाळाला दूध पाजताना हमखास येते. ती कशी येते हे खालील लोकगीतांतून दिसते.
उदा.

“येगं गाई गोठ्यात
बाळाचं दूध वाटीत”

असे म्हटले जाते आणि बाळ जर दूध पीत नसेल, झोपत नसेल तर, बाळाला कुत्र्याची भिती दाखविली जाते, तेही अंगाईगीतांतून.

उदा.

“हाड हाड बाळा, लागू दे डोळा
बाळ गेलं बोराला
शिव्या देतं पोराला
बाळाची बोरं सांडली
पोरं वेचू लागली.”

अशाप्रकारे बाळाला भीती दाखविण्यासाठी अशी अंगाईगीते म्हटली जातात, तसेच वरील अंगाईगीतांमध्ये बाळा-डोळा, बोराला-पोराला, सांडली-लागली यासारखी अत्यंत समर्पक अशीयमकबद्ध रचना आढळते.

आपल्या बाळाला कुणाची नजर लागू नये, याची आईला सतत काळजी वाटते, त्यासाठी ते अधून मधून बाळाची दृष्ट काढते, त्यावेळीही ती पुढीलप्रमाणे दृष्ट काढते.

उदा.

“आल्या गेल्याची, कुणा मेल्याची
आई-बापाची, बोडक्या-रांडांची
कुणाची दृष्ट लागली असेल
तर निघून जाऊ दे”.

असे म्हणतच ती मीठ, मिरच्या, मोहऱ्या घेऊन बाळाची दृष्ट काढते. आजही ग्रामीण भागांमध्ये अशी दृष्ट काढण्याचे प्रसंग आपणास पहावयास मिळतात.

मुले हीच आपली संपत्ती मानणारी, मुलांना सोन्या-चांदीच्या रूपात बघणारी किंवा त्यापेक्षाही अधिक महत्त्व देणारी स्त्री, आपल्याला अंगाईगीतातून पाहायला मिळते.

उदा.

“बाळ माझं ते उंबऱ्यावर बसं
तान्हा माझा तो ‘जय’
मला ढीग सोन्याचा दिसं.”

किंवा

“व्हट बारीक डोळं मोठं
तान्हा माझा तो ‘यश’
मला ढीग सोन्याचा दिसं.”

प्रत्येक आईला वाटते की, आपला मुलगा मोठा व्हावा, त्याने चांगली नोकरी करावी, उच्चपदावर जावे, असे वाटते. पूर्वी ग्रामीण भागात वकीलाबद्दल आदर किंवा

त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन चांगला होता म्हणूनच आपल्या मुलाला वकिलाच्या रूपात बघणाऱ्या स्त्रीची भावना खालील अंगार्इगीतातून अभिव्यक्त होते.

“माझ्या या अंगणात
काय वाजतं खडा-खडा
तान्हा माझा तो ‘यश’ राव
आला वकील वाट सोडा.”

खेळून, दमून-भागून आलेल्या मुलाला आई मांडीवर घेते, त्याचे कोड कौतुक करते, तेही अंगार्इगीतातूनच उदा.

“हसून, खेळून बाळ आलयइसाव्याला
तान्हा माझ्या त्या ‘जय’ला
मांडी देते मी बसायला.”
किंवा

“घोणची बाळाची केसरी
खेळ मामाच्या वसरी (सोपा).”

पूर्वी लहान बाळाला टकुचे किंवा घोणची सर्सा घातली जात होती. इथे अंगार्इगीतामध्ये येणाऱ्या बाळाच्या घोणच्याचा रंग केसरी आहे, आणि त्याला मामाच्या सोप्यात खेळायला आई सांगते. कारण मामाचे घरही त्याच गावात असते. पूर्वी बेटी व्यवहार शक्यतो गावातल्या गावात किंवा आसपासच्या गावातच केला जात होता, त्यामुळे मामाचे घर जवळच असायचे, त्यामुळे सतत मामाच्या घरी जायला मिळे.

आपल्या बाळाला चांदी-सोन्याची उपमा देऊन त्याचे लाड, कौतुक करणारी स्त्री आपल्याला अंगार्इगीतामध्ये पाहायला मिळते, ती अतिशय सुंदर वर्णन आपल्या बाळाचे करते.

उदा.

“चांदीच्या डबीत माझा सोन्याचा तुकडा
तान्हा माझ्या त्या ‘जय’चा भांग टोपीत वाकडा.”

प्रत्येक मातेला आपले बाळ कितीही मोठे झाले तरी, तिला ते लहानच वाटते. सांगली जिल्ह्यात खानापूर तालुक्यातील प्रत्येक गावांमधील घरटी एक व्यक्ती गलाई व्यवसायासाठी सगळ्या भारतभर पसरलेले आहेत, याचे वर्णन या अंगार्इगीतांमधून येते

उदा.

“चांदी सोन्याचंदु काईन
तान्हा माझा तो जितेंद्र
त्येला लोडाचंटेकाईन
सोनं जोखतो तागडीनं.”

खरंतर कुस्ती हा सर्व महाराष्ट्रीयन लोकांच्या अस्मितेचा खेळ आहे. आपल्या मुलांमिही कुस्तीमध्ये प्रावीण्य मिळवावे, त्यासाठी त्यांना आक्री दुधाचीन्यारी देणं किती गरजेचे आहे, तसेच त्यांचा संपूर्ण आहार अतिशय उत्तम असला पाहिजे, संपूर्ण पोषक घटक त्यांच्या शरीराला मिळावेत, हेच खालील अंगार्इगीतातून अभिव्यक्त होते.

उदा.

“कुस्तीच्या फडावरील
आखरी दुधाच्या केळ्या गेल्या
तान्हा यश, जय
पैलवानानं न्हाऱ्या केल्या.”

बऱ्याच अंगार्इगीतामध्ये यमकबद्ध रचना, उपमा, अलंकार, अनुप्रास यांचा वापर केलेला दिसतो उदा.

“आगिनगाडीमध्ये आलं, इंजिन तापूईनं
तान्हा, माझा तो ‘यश’, चढे गाडीत जपूईनं.”
इथे ‘तापूईनं’, ‘जपूईनं’ यासारखी यमकबद्ध रचना केल्याचे दिसते.

अंगार्इगीतातून अभिव्यक्त होणारी स्त्री, केवळ आपल्या मुलांचेच कौतुक किंवा गुणगान करते असे नाही तर तेवढेच ती आपल्या मुलीचे ही कौतुक करते उदा.

जडं भारी तो कागद
जावाई पाटील दावीना
तान्ही ‘लिलावती’ ती, माझी लेक,
हात कामाला लावईना.”

किंवा
“कुणी नागीन धावा घेती,
माहेरच्याबी वाटंला,
घोळ निऱ्याचा डाव्या हाती,
बाळ सासऱ्याला जाती,
शिवं पातूर आयाबाया,
कडं पातूर बंधुराया”

अत्यंत सुंदर आणि समर्पक असे हे गीत आहे. प्रत्येक आई आपल्या मुलीला माहेरी काम जास्त लावत नाही. कारण सासरी तिला काम करावेच लागते. आपल्या मुलीबद्दल जितके प्रेम तिच्या मनात आहे तितकेच जावईबद्दल वाटत नाही. मुलीला माहेरबद्दलची ओढ कायमच वाटत असते. एखाद्या नागिणीप्रमाणे ती माहेराला धावा घेते. पण मुलगी माहेरून जेव्हा सासरी जाते, तेव्हा तिला निरोप देताना शिवेपर्यंत आई-वडील किंवा शेजारच्या आयाबाया येतात, पण शेवटपर्यंत मुराळी म्हणून बंधू सोबत करतो. म्हणजेच आई-वडील हे कोणत्याच मुलीला आयुष्यभर सोबत करत नसतात पण शेवटपर्यंत तिचा भाऊ तिच्या बरोबर असतो हेच या गीतातून स्पष्ट होते.

उदा.

“जीवाला जडं भारी
सेजी बघती वाकूनी
तान्ही माझी ती आक्काताई
आली सरवं (सर्व) टाकुनी
जीवाला जडं भारी
सेजी बघती वाकूनी.”

माय-लेकीचं नातं किती दृढ आहे हेच या गीतातून व्यक्त होते. आई आजारी असताना शेजारी वाकून बघतात, पण तिच्या मदतीला कुणीही जात नाहीत. आई आजारी असल्याचेलेकीला जेव्हा समजते, तेव्हा ती आपली सर्व कामे बाजूला टाकून आईच्या मदतीला धावते

उदा.

“सरळ माझं गणगोत
जसं माळावरलं गवात
बया माझी ती गवळण
गार हराळी लवणात.”

सरळ स्वभावाचे नातेवाईक मंडळी म्हणजे माळावरचे गवत आणि आपली लाडकी लेक म्हणजे हिरवीगार ‘हराळी’ असे वर्णन इथे केले आहे. आपल्या मुलीला हिरव्यागार हराळीची उपमा दिलेली आहे.

“मायालेकीचं भांडण
तुपा-दु धाची उकळी”

आई आणि मुलीचे नाते कसे आहे तर, तुपा-दु धासारखे दुधापासूनच तुपाचा जन्म होतो तसेच मायलेकीचे नाते असते. त्यांचे भांडण म्हणजे तुपा-दु धाच्या उकळीसारखे, हेच या गीतातून अभिव्यक्त होते. आई आणि मुलगी यांचे परस्परसंबंध हे अत्यंत जिवाळ्याचे असतात या सर्वांचे वर्णन इथे केले आहे.

अशा पद्धतीने स्त्रीच्या मनातली ही कोमलता सहज आणि स्वाभाविकपणे तिच्या अंगाईगीतातून अलंकारांची पखरण करित अभिव्यक्त होते या अंगाईगीतातून व्यक्त झालेल्या उपमा, उत्प्रेक्षा मधून बालपणीचा कोवळेपणा, लालचुटूकपणा, अलवारपणा आपोआप व्यक्त होतो. तसेच लेकीबद्दलचे प्रेम, तिची ओढ, माय-लेकीचे नातेहेही आपणास या अंगाईगीतामधून दिसते, हे सर्व स्त्रीमनाच्या हळवेपणातूनच जन्माला आलेले आहे.

अशा रीतीने अंगाई गीतातून मुलंघ्या विषयी असलेले प्रेम, आपुलकी, भावनिक नाते संबंध जाणवतात मराठी लोकगीतात अंगाईगीते विपुल आहेत स्त्री ही मुळातच भावनाशील आहे, हळवी आहे. ती कोमल अंतःकरणाची असल्यामुळे, पुरुषापेक्षा आधिक भावनाशील असते, त्यामुळे मुलांच्या विषयी असलेला अंतरीचा भाव व्यक्त करण्यासाठी ती अंगाईगीतांचा आश्रय घेते. अशा पद्धतीने स्त्री-जीवनातील विविध भावचित्रे आणि जीवनानुभावांचा अविष्कार अंगाईगीतामध्ये आढळतो.

संदर्भ:

१. लोकसाहित्य (य. च. म. मुक्त विद्यापीठ)
२. गोकूळा मारुती पवार (ऐनवाडी) ता. खानापूर जि. सांगली यांचेकडून प्रत्यक्ष संकलन